

fabrieksmuren een machtig roddelcircuit, dat nauwlettend in de gaten hield of men niet al te veel omgang had met de bazen. Marks ontdekte dat arbeiders er faustiaanse ideëën op na hielden: wie in de perceptie van anderen zijn ziel aan de bazen verkocht had, plaatste zichzelf buiten de groep. Sociale stijging was een groot taboe. Dat de kinderen van fabrieksarbeiders er soms andere ambities op na hielden dan te werken in de fabriek mag duidelijk zijn. Weinigen zagen echter kans de 'schaduwberoepen' waarvoor zij leerden, uit te voeren. De druk vanuit het gezin en de fabriek — beiden erbij gebaat dat de jongeren binnen de fabriek zouden blijven — verhinderde dat.

Zo ontstaat een origineel beeld van de culturele categorieën waarin deze fabrieksarbeiders dachten, van hun kijk op de wereld en hun idee hoe men in die wereld behoorde te functioneren. Fabrikanten, bazen en fabrieksarbeiders waren allen op elkaar aangewezen: men hield elkaar in een ijzeren greep. De auteur beschrijft de baksteenfabrieken als sociaal-culturele eilandjes in de samenleving, waar afwijkende wetten golden. De industrialisering van Nederland wordt dikwijls voorgesteld als een ontwikkeling buiten mensen om, schrijft Marks. Het was daarom zijn opzet om in zijn dissertatie een gedifferentieerder beeld van de Nederlandse industrialisatie te laten zien. De auteur is daar uitstekend in geslaagd.

Johan de Bruijn, 's-Gravenhage

## Spokerijen

*Spokerijen in de Meierij en de Langstraat. Sagen, legenden en volksverhalen* verzameld door Anton van Oirschot, met tekeningen van Jan Radersma. (Zaltbommel: Europese Bibliotheek, 2001) 80 pagina's, ISBN 90 288 3516 4.

In de jaren zeventig van de twintigste eeuw verscheen er een hele reeks 'Spokerijen', bundels met voornamelijk sagen uit gewesten van Noord-Nederland tot Oost-Vlaanderen: Zaanstreek, Waterland, Amstelland, Gooiland, Gelderland, Rijnland, Delfland, Schieland, Westland, de Brabantse Westhoek, Maasland, de Baronie van Breda, de Kempen, de Peel, Limburg en de streek van Zottegem. Het begrip 'spokerij' in de titel was enigszins misleidend, want de sagen gaan niet louter over spoken, maar evengoed over heksen, tovenaars, verzonken kloosters, onderaardse gangen, kabouters, weerwolven, vuurmannen, dwaallichten, duivels en wat dies meer zij. Maar in de volksmond zou 'spokerij' nog opgevat kunnen worden als synoniem aan vertellingen met een griezelige en/of bovennatuurlijke inslag. Tussen de sagen vond men soms ook een verwaalde legende of een sprookje. Sommige deeltjes steunden zwaar op negentiende- en vroeg-twintigste-eeuwse optekeningen, zoals die van schoolmeester P.N. Panken (1819-1904) voor de Kempen, en van plattelandsarts C. Bakker (1863-1933) voor Waterland — in het laatste geval zelfs vrij systematisch uit de volksmond.

Een uitgewerkte verantwoording

van de bronnen was in de 'Spokerijen'-deeltjes niet te vinden: men kwam als lezer niet te weten waar een bepaald verhaal nu precies vandaan was gehaald, of het verhaal uit de mondelinge overlevering kwam of uit een schriftelijke bron (almanak, kroniek), wat de naam was van de eventuele verteller, in welk jaar het was opgetekend en waar het verhaal exact was verteld. Voor wetenschappelijk onderzoek is dat lastig. Anderzijds bleken veel verhalen toch terug te vinden te zijn door het bijpassende provinciale sagendeel van J.R.W. Sinninghe (1904-1988) uit de jaren 1930 of 1940 er op na te slaan. Wat Sinninghe uit oudere bronnen had overgeschreven en bewerkt, hebben de 'Spokerijen'-auteurs regelmatig weer van hem overgeschreven en bewerkt. Overigens heeft Sinninghe zelf ook een aantal 'Spokerijen'-deeltjes bezorgd, en hoefde hij alleen zichzelf maar over te schrijven in wat vlotter Nederlands.

Dit hele fenomeen is in volkskundig opzicht (zij het vanuit een iets ander perspectief) buitengewoon interessant: met een beroep op de 'aloude mondelinge verteltraditie' wordt er — uitzonderingen daargelaten — al 150 jaar uit boekjes overgeschreven. En soms komen verhalen op die manier alsnog weer in de mondelinge overlevering terecht. De 'Spokerijen'-deeltjes hebben verder geen wetenschappelijke pretenties: ze voorzien voornamelijk in een nostalgische behoefte aan volksverhalen vol vervolgen 'bijgeloof', en in een hang naar canonisering van de eigen regio-



nale verteltraditie en identiteit, leesbaar opgeschreven en voorzien van goedgeproefde illustraties. Nog vandaag de dag bewijzen toeristische sagenroutes langs burcht en bos, dat bij een groot publiek de honger naar traditionele sagen onstilbaar is.

Nu is er in het verleden natuurlijk wel degelijk ook uit de mondelinge overlevering opgetekend: de reeds genoemde Cornelis Bakker is daar een vroeg voorbeeld van. Volksverhalen zijn in de jaren 1930 bij Groningse vertellers opgetekend door E.J. Huizenga-Onnekens (1883-1956). Maar wat betreft het echte veldwerk is de spoeling in Nederland toch altijd tamelijk dun geweest. Totdat in de jaren 1960 en 1970 op initiatief van het Meertens Instituut te Amsterdam een verzameloffensief werd ingezet (aanvankelijk nog ter ondersteuning van het volkskundige atlaswerk). Ruim twintig veldwerkers gingen in hun eigen regio op pad om met name sagen te verzamelen bij vertellers. Met wisselend succes: de Schiermonnikoogse verzamelaar Akkerman kwam zegge en schrijve met één verhaal thuis, en de Zuid-Bevelandse verzamelaar De Boo met zes, terwijl de Friese verzamelaar Jaarsma ruim 15.000 verhalen uit de volksmond wist op te tekenen. De hele operatie leverde ruim 32.000 volksverhalen op. Wie denkt dat zo'n unieke verhaalschat inmiddels met veel tamtam is uitgegeven, komt bedrogen uit. Het merendeel van deze wetenschappelijk interessante collectie ligt nog steeds in zuurvrije dozen in het archief van het

Meertens Instituut te wachten op openbaarmaking; alleen de optekeningen van H. Kooiman, E. Heupers en M.H. Dinissen zijn in boekvorm verschenen (daarmee delen van Zuid-Holland, Utrecht, Gelderland en Noord-Brabant bestrijkend). De collectie Jaarsma, te omvangrijk voor een integrale papieren publicatie, is inmiddels wel in digitale vorm te raadplegen via de Volksverhalenbank van het Meertens Instituut ([www.verhalenbank.nl](http://www.verhalenbank.nl)). Maar feit is dat de meeste verzamelaars hun arbeid nog altijd niet bekroond hebben gezien met een wetenschappelijke editie — sommigen zullen het zelfs niet meer meemaken omdat ze inmiddels overleden zijn. Het is algemeen bekend dat ieder initiatief van verzamelaars om het gevonden materiaal dan maar zelf uit te geven, op heftig verzet stuitte bij J.J. Voskuil, toenmalig hoofd van de afdeling Volkskunde van het Meertens Instituut. Toen de Achterhoekse verzamelaar G.J.H. Kroesenbrink het wachten moe was en zijn verhalen dan maar zelf wilde publiceren, brak er een enorme rel uit. Vrij spoedig na het vertrek van Voskuil is 'zijn' Meertens-reeks 'Nederlandse Volksverhalen' echter een zachte dood gestorven. De prioriteiten in het volksverhaal-onderzoek werden verlegd, en ook de huidige personele bezetting staat een spoedige voortzetting van de reeks, desnoods in een andere opzet, vooralsnog niet toe.

Geen wonder dus dat Anton van Oirschot het na ruim twintig jaar wachten welletjes vond. In de periode-

Voskuil verzamelde hij 246 verhalen in Brabant, en het is dus geen grootspraak als de achterflap van *Spokerijen in de Meierij en de Langstraat* vermeldt: 'De meeste verhalen in deze uitgave werden aan de samensteller verteld tijdens zijn activiteiten voor de afdeling Volkskunde van de Academie van Wetenschappen' (het Meertens Instituut is een instelling van de Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen). Het huidige boekje van Van Oirschot zou Voskuil ongetwijfeld een gruwel zijn geweest: oorspronkelijk dialect weggewerkt tot Standaardnederlands, meerdere verhaalversies samengevoegd tot één, geen bronvermeldingen, geen overzicht van verhaaltypen en motieven, geen thematische ontsluiting, geen literatuurlijst, geen substantiële inleiding, geen cultuurhistorische reflectie, geen dateringen van verhalen, geen biografieën of zelfs maar portretjes van zegslieden... Alleen maar verhaaltjes om de verhaaltjes.

Als voorbeeld een versie van het verhaal over de Juffer Zonder Kop (pagina 47):

### 'Vrouw zonder hoofd bij de Nemerlaer

Regelmatig kwamen boeren uit Haaren haar tegen als ze in de omgeving van Kasteel Nemerlaer kwamen, ook als ze in de vroege ochtend naar de akkers gingen of naar het vee in de wei, maar toch vooral als de duisternis gevallen was, de vrouw-zonder-hoofd. Ze hebben haar gezien met het hoofd onder de arm. Anderen hebben de vrouw wel

gezien, maar helemaal zonder hoofd. Kwaad deed dit spook echter niemand, maar men ging wel meteen na haar ontdekt te hebben op de loop. Enkele jongelui uit het dorp zouden het sprookje wel eens uit de wereld helpen en togen op onderzoek uit, maar toen het groepje de vrouw-zonder-hoofd in een laantje tegenkwam, wisten ze geen van allen hoe snel ze weg moesten komen. Voor hen was het sprookje werkelijkheid geworden. In de jaren 1960 hebben ze in de Kasteellaan een doodshoofd naar boven gehaald, dat nog altijd op het kasteel wordt bewaard, maar of dit het enige tastbare is van de vrouw-zonder-hoofd wordt toch wel betwijfeld.'

Lang geen onaardig verhaaltje, maar dit is wel een fikse bewerking en compositie uit meerdere bronnen. In de periode dat Anton van Oirschot verhalen verzamelde voor de afdeling volkskunde, heeft hij slechts één Juffer Zonder Kop-variant daadwerkelijk uit de mond opgetekend, en die ging zo:

'Da heb ik ok dikkuls heure vertelle deur m'n grotvoader. De boere ginge vruuger beer haole in den Bosch, en dan ginge ze deur de Essevoort. Dikkuls kwaame ze dan om 'n uur of twaalf terrug. En d'r kwaame ze 's naags 'n vrouw tege zonder hoofd. Nou, toen ze dà tegen iemand hadde verteld, zee die: nou da wil ik toch wel us zien. En ze ginge d'r ok um twaalf ure naor toe, en ze kwaame ze teuge. Hij ha zône schrik, toen ie ze werrekeluk zaag.'

Nu is dit ook niet eens een letterlijke optekening geweest, want er werd nog niet met bandrecorders gewerkt: tijdens het vertellen werden er vliegensvlug aantekeningen gemaakt, en later werkte men die dan uit achter de typemachine. Hoe dan ook: zo moet de vertelling in de tongval van de Meierij ongeveer gegaan zijn. Het verhaal werd tijdens een circa twee uur durende vertelsessie opgetekend in Haaren op 9 juni 1967. De verteller was landbouwer Toon van der Meyden, die in 1918 was geboren in Haaren. Zijn vader en moeder waren respectievelijk geboren in Boxtel en Vlijmen.

Over een motief als dat van de Juffer Zonder Kop zou in een commentaar nog wel meer te vertellen zijn. Zo heeft E. Tielemans een mooi artikel aan het motief gewijd ('Van "juffrouw zonder kop" tot "jolige juffer". Van volksverhaal tot stripverhaal: de evolutie van een sage van 1875 tot 1987', in: *Liber Amicorum Prof. dr. Jozef van Haver* (Brussel, 1991) 401-415). Het verhaal blijkt vooral in Limburg voor te komen, met een concentratie in Echt en Valkenburg. In de Zuid-Limburgse versies lijkt de figuurlijke zineloosheid van 'zonder kop' later te zijn opgevat als letterlijk 'onthoofd'. Aldus komt de juffrouw ook voor in het Suske en Wiske stripalbum *De Jolige Joffer* (deel 210) uit 1987, waarin ook nog eens de Echter en de Valkenburger versie verder gecombineerd worden. Naast de strip speelt onder meer het onderwijs een belangrijke rol in het laten voortleven van het

volksverhaal onder de lokale jeugd. In de schriftelijke overlevering zien we dat het verhaal in de loop der tijd aan verandering onderhevig is geweest.

Dat laatste zouden we ook kunnen vaststellen bij de verhalen zoals Van Oirschot ze heeft vastgelegd. Voor het wetenschappelijke bureau heeft hij gepoogd ze zo getrouw mogelijk op te tekenen. Voor een algemeen leespubliek heeft hij de verhalen vlot bewerkt, versies met elkaar gecombineerd en gestroomlijnd. Mondelinge en schriftelijke bronnen lopen daarbij lelijk door elkaar; immers, een Middelnederlands citaat als '*Beseten metten boesen viant vander bellen*' (pagina 17; bezeten door de boze duivel uit de hel) heeft de verzamelaar beslist niet uit de volksmond opgetekend. Ook al zit er nieuw verhaalmateriaal in verwerkt, als bron heeft de etnologie toch betrekkelijk weinig aan *Spokerijen in de Meierij en de Langstraat*. Het boek is eerder belangwekkend als object voor volkskundig onderzoek naar de bewerkings-technieken ten gunste van een modern, geïnteresseerd leespubliek en naar de regionale belangstelling voor traditioneel sagenmateriaal. In heemkundig en folkloristisch geïnteresseerde kringen zal het tekstboekje ongetwijfeld met belangstelling en enthousiasme ontvangen worden — en dat was natuurlijk ook de opzet.

Theo Meder, Amsterdam